

A FÖLDBIRTOK ÉS FÖLDTULAJDON SZEREPE AZ ÓKORBAN ÉS A KÖZÉPKORBAN

PRUGBERGER TAMÁS-OLAJOS ISTVÁN*

I. Bevezetés

A birtok, a tulajdon, a köz- és magánföldek aránya és struktúrája az agrárviszonyok alapvető kategóriái mind a mai napig. Azt, hogy egy társadalom életében mennyire meghatározó fogalmakról beszélünk, úgy érezzük, nem kell részletesebben kifejtenuk. Az államon belül a földek tulajdonjoga, és az ehhez kapcsolódó használati viszonyok rendezése, a birtok és tulajdon egy kézben való összpontosítása társadalmi feszültségek forrása mind a mai napig, és meg nem szűnő politikai csatározások céltáblája. A következő dolgozatban azt szeretnénk bemutatni, hogy a földek tulajdonára vonatkozó szabályok hogyan alakultak ki, hogy jutott el a görög polisrendszer és a római állam kialakulásával arra a pontra, ami a nemzetállamokra alapozott modern európai fejlődés kiindulópontja lett: A kettős feudális földtulajdon, használati és birtokviszony kialakulásához, majd pedig odáig, hogy a feudális földbirtokszerkezetből (tulajdon és használat) kialakulhatott egy kereskedelemre alapozott vállalkozókra épített kapitalista farmgazdasági rendszer.

* DR. PRUGBERGER TAMÁS

tanszékvezető egyetemi tanár

Állam- és Jogtudományi Kar Munkajogi és Agrárjogi Tanszék

Miskolci Egyetem

3515 Miskolc-Egyetemváros

DR. OLAJOS ISTVÁN

doktorandusz

Állam- és Jogtudományi Kar Munkajogi és Agrárjogi Tanszék

Miskolci Egyetem

3515 Miskolc-Egyetemváros

I.2 A földek helyzete az ókori keleti társadalmakban, és az ókori Hellaszban

A földművelés és az erre alapozott államszervezet az ókori keleti társadalmakban indította el a történelemtudomány mai művelői szerint egységesen az állam és a jog kialakulását.¹ A földművelés ókori keleti technikái nyomán több mint 3000 évig érintetlen struktúrájú társadalom bontakozott ki a "termékeny félhold"-ként aposztrofált területeken (Babilon, Egyiptom, India, Kína). A termelés szerkezetére és struktúrájára a leginkább Egyiptomban ismerünk forrásokat, ahol az egyiptológia tudománya a képirást megfejtve szövegek sokaságát tudta tanulmányozni. Az e területen elterjedt művelési mód és tulajdonforma az "ázsiai termelési mód", aminek az a lényege, hogy e területeken a talaj csak a Nílus áradását közvetlenül követő időszakban - míg a sivatag ismét nem nyert teret rajta - volt alkalmas a művelésre. Ebben az időszakban kellett elvégezni a település minden művelésre alkalmas területén a vetés és a talaj előkészítés máshol több hónapos feladatait. E tevékenység sok ember összehangolt munkája révén valósulhatott csak meg, és ha valaki kivonta magát ebből a munkából, az éhenhalás fenyegette. A közösségnek kellett megszervezni a terület folyamatos összeköttetését az éltető vízzel, és a gyors növekedést követően az összehangolt aratást. Mivel a Nílus évente kétszer áradt, olyan növényfajtákat kellett előállítani, melyek a második áradás előtt termést hoznak. Ehhez, és az áradás pontos, napra lebontott előre jelzéséhez már a legjobb falusi vezető szervezőereje sem volt elegendő. Ezt a feladatot a kor tudományos ismereteivel rendelkező papság látta el, amely az állam első irányító kasztja lett. Az állam irányítója, a fáraó, aki a napisten gyermeke, először az Ámon papság soraiból került ki, megszervezve a hivatalnoki és katonai arisztokráciát maga és a papság köré. Az így felépült állam tartóoszlopa a hivatalnokokból és katonákból álló erőszakszervezet volt. A közösség munkájára alapozott állam Egyiptomban más társadalmaktól eltérően gondoskodott polgáraitól is. Állami raktáraiban tárolt gabonáiból rossz termés idején nem csak a termelőknek, hanem azok munkaképtelen hozzátartozóinak is juttatott, az állam fenntartásában érdekelt szereplőkön túlmenően. A termőföld tehát a közösség, majd az állam tulajdona lett, amelynek évközi megmunkálása és használata várt csak a pátriarcha- az atya tekintélyére felépített családra. E földeket először a faluközösség évről-évre újraoszthatta, majd a használat egy család kezében állandósult.

Hellasz területén a krétai és a mükénéi civilizáció idején szintén e termelési mód volt az uralkodó. A termést, aminek előállítása nem igényelte az Egyiptomban megszokott szervezettséget, szintén hatalmas palotagazdaságokban gyűjtötték össze. Görögország területe -maga hegyei, a szárazföldre mélyen benyúló tengeröblei nem tették lehetővé, hogy nagy, és egymással összefüggő területen folyjon a termelés. Az államok két vagy legfeljebb három palotagazdaságokból álló egységekből épültek fel, és folyamatos harcban álltak egymással a nagyobb területekért. Később ez a harc közös zsákmány és területszerző háborúvá alakult, ez lehetett az alapja a Homérosz által megörökített trójai háborúnak. A mükénéi civilizáció bukása után egy teljesen új alapokon szerveződő államalakulat jön létre, ez a polisz. A polisz rendszerében a

¹ KERTÉSZ István : Az ókori államok története Bp. 1991 Oziris kiadó Korszerű tört.sorozat 25-46.o 211p

mükénei társadalmaknál sokkal kisebb, a földrajzi adottságokhoz jobban alkalmazkodó területen jönnek létre az egymástól teljesen független államalakulatok, melyeknek az egységét a közös nyelv, a közös vallás és kultikus helyei, és a közös olimpiai játékok adták meg.² A polisz a korai királyok korától eltekintve az egyének –mint az állam polgárainak- közösségéből álló államalakult volt. Az archaikus korban az a személy rendelkezett az állampolgári jogok teljességével, aki az államtól független magántulajdonnal rendelkezett. Ez a kapott az állam közös földjeiből, ő szavazhatott a legfontosabb kérdésekben az agórán, és neki volt a kötelessége, ha az államot veszély fenyegette, megvédeni azt. Az állam elismerte a magántulajdon sérthetlenségét, és lehetőséget biztosított ennek öröklésére is. A „lokrisi földbirtoktörvény” elismerte saját földjei tekintetében az állam végrendelkezési jogát, és kiejesztette ezt a közös földekből bérelt földekre is.³ Ez az első jogi dokumentum, ahol az állam azonban annyiban korlátozza az örökhagyó szabad végrendelkezési jogát, hogy leánygyermekére csak fiúgyermek hiányában szállhatott át az örökség. A görög poliszok eltérő birtokviszonyira jó példa, hogy Spárta életét az ie. IV. század közepéig meghatározó „lükurgoszi alkotmány” szerint minden felnőtt spártai-függetlenül nemétől- azonos területű földet, és hozzá tartozó helótát kapott az államától. Ezen intézkedés alapja, hogy a katonállamban a férfiak életét lefoglalta a katonáskodás, és a birtokok művelése, és a család anyagi alapjainak megteremtése a nők feladata volt. A polisz bomlásával egyidőben, mikor a földtulajdon szerepe kezdett másodlagossá válni, alakult ki az ókori Hellaszban a termőföld haszonbérletének intézménye. Ebben a korban a fejlett kereskedelem, a pénz, mint általános csereeszköz már elterjedt, és mindenhol - még Spártában is - használatos intézmény volt. A hellenizmus idejéből származó "poiessai fragmentum" tanúsága szerint a haszonbérlet díját kizárólag pénzben lehetett megállapítani. A hivatkozott dokumentum az egységnyi föld bérleti díját 30 drachmában maximálja.⁴

A görög poliszok által kialakított művelési mód részletesebb jogi szabályozást azonban nem itt, hanem az európai kultúra bölcsőjének tekintett Rómában kap.

II. A tartományi telek, mint a feudális földbirtok alapja

II.1 A földek általános helyzete Rómában

A földek tulajdoni helyzetének elemzését Róma alapításának körülményeivel kell kezdenünk. Rómában a föld a XII táblás törvényt megelőző jogelvek szerint az állam (ez ebben az időben a királyt, későbbiekben a római népet és szenátust jelenti) tulajdonában áll. Ezen az egyes polgár csak a törvény rendelkezése alapján szerezhethet tulajdont. Ezek az elvek megfeleltek egy kezdetleges társadalom gazdálkodási

² HAHN István: Az ókori Hellasz története eladássorozat TELEVIDEÓ 1989 3. és 8. előadás

³ SARKADI Imre(szerk): Gazdasági élet az ókori Görögországban Bp. 1970 Gondolat 124-126.o

⁴ L: SARKADI 4.sz hiv. 132.o

viszonyainak, ahol a családfőknek herediumként kiosztott földeken kívül az ager publicus-t nemzetségenként, közösen művelték (ager Romanus)

A köztársaság kialakulása, és az azzal összefüggő társadalmi változások jelentősen megváltoztatták az állam, és polgárai viszonyát. Az állam egyik alapköve: a föld magántulajdonán alapuló polgárok közössége. Ezek az állampolgárok rendelkeznek a római polgárjog teljességével, és látják el az állam által rájuk szabott feladatokat. A föld magántulajdona, és az állammal szemben fennálló kötelezettségek a klasszikus szerződési elmélet szerint a felek kötelezettségét előíró szerződés két lényeges pontját képezték. Az állam biztosította az alábbiakban leírt módon a föld magántulajdonát, és ennek ellenértékeként várta el polgáraitól a katonáskodás kötelezettségét. A közjogi vetület másik lényeges pontja az állami földek megművelése volt, ami birtok struktúrájában ebben az időben szintén a "bonus et diligens pater familias" irányítása alatt működő római családok kezelésében és használatában állt, de ekkor még nem tulajdonként. Az állami földek kezeléséért fizették az állam polgárai a "vectigált", ami a legősibb adónemek egyike.

II.2 A magántulajdon- és különböző formáinak megjelenése a köztársaság korában

II.2.1 Az ingatlan magántulajdon kialakulásának formái a királyság és a korai köztársaság korában

Ez a tulajdoni forma, mivel a római polgárjoghoz kötődött, minden esetben "kviritár-tulajdon" keletkezett. A kviritár tulajdon szerződmódjai a következők:⁵

- "assignatio"- A köztársaság első századaiban Róma környékén, majd általában coloniák keletkezésénél létrejövő tulajdoni forma. Általában comitiai határozatokkal adták az új közösség tagjainak magántulajdonába a meghódított földek meghatározott részét. Az assignatio szerint a földek három típusát különíthetjük el:⁶

- 1. A felmért, és kiosztott földek-(*ager divisius et assignatus*) Általában a "herediumok" kiosztása történt e földekből. A kiosztásra kijelölt határrészt 100 db 200X200 láb területű földrészletre osztották fel. Ezt, a megközelítőleg 200 iugerum földet *centurianak*, a 25 centuriából álló határrészt *saltusnak* nevezték. A föld kimérése után az egyes igénylők között sorsolással történt. Ilyen típusú földosztásnak –assignatio a területe kezdetben 2, majd 10 iugerium volt, de az így juttatott földek törpebirtok jellege mindvégig megmaradt. A római legendák megörökítették a földosztók nevét. Ide sorolják

⁵ VISKY Károly : Ager vectigalis és tartományi földtulajdon Antik Tanulmányok 1956/4.sz 257-267.1 257.o

⁶ SZÁSZ Béla: Földkérdés Rómában Bp 1935 Attila Nyomda Rt 212.1 9-11.o

a királyok közül *Romolust*, *Numa Pompilius-t* , *Ancus Martius-t*, és a köztársaság korában és a *Gracchus fivéreket*.

- 2. A felmért, de nem tagolt földek (*ager mensura per extremitatem comprahensum*)-ezek zömmel a provinciák területén fordultak elő, a veteránok letelepítésének első szakaszában.
- 3. A természetes, vagy mesterséges határokkal rendelkező földek, amelyeket nem osztottak fel (a későbbiekben említett közföldek, a tavak, a szövetségesek földjei)
- 4. A földek questorok útján való eladásával is keletkezhettek magántulajdont, ezzel kiegészítve az állami bevételeket

II.2.2 Az állami földek használatának formái a királyság és a korai köztársaság korában

Akik azonban nem rendelkeztek a magántulajdon (*dominium ex iure Quiritium*) megszerzésének formulájával - vagy a tulajdonszerzésüknél a kviritár tulajdon későbbiekben említendő három kelléke közül valamelyik hiányzott- már a köztársaság korában rendelkezhettek bizonyos birtokosi jogosultsággal. Az ilyen használók az állam felé bért fizettek, a megszerzés módja szerint elkülönített jogcímeken. Az ilyen használati jogot zömében a Róma által meghódított földekből szerezhettek, amelyek azonban nem mentek át kviritár tulajdonba, hanem :

- A földek használatának nagy része a római polgár legősbibb jogosultságából, az *okkupációból* eredt. Az elfoglalt földeken a polgár azonban nem szerzett tulajdont, és a használatért a föld évi hozamának meghatározott részét megfizette az állam, mint tulajdonos felé. Agrár szempontból az ilyen típusú földek használata vált igazán jelentőssé. Ezt a bért is *vectigal*nak nevezik más szerzők, azonban a bérfizetés módja szerint véleményem el kell különítenünk a későbbiekben kifejtettektől.⁷

A *vectigal* mértéke az okkupált földek esetén jelentősen eltért a különböző termékek esetén. A gabonatermelésre alkalmas földek után a gabonatermés tizedét-*decimát*, míg a gyümölcsössel és bortermeléssel hasznosítható földek után a termés *ötödét* kellett beszolgáltatni. Ha az okkupált közföld csak legelőnek volt alkalmas- a fizetett bér neve *scriptura*, ha közlegelőt birtokoltak el- *compassus-t* kellett fizetni, ami a *vectigal*tól eltérően pontosan meghatározott összeg volt.

A *scriptura* és a *compassus* közötti legfőbb különbség a köztársaság elején volt, ugyanis közlegelőt csakis patriciusi származású személy okkupálhatott, és az

⁷ ZLINSZKY János: *Ius publicum* Bp 1994 Oziris Századvég 215l 143-150 p 130-132.o

általa fizetendő földbér is kevesebb volt, mint a közlegelőt okkupálók "bérleti díja".⁸ Mindez a feudális szolgáltatásnak, a földadó-rendszer elődjének fogható fel.⁹

A plebejusok jogi egyenlősítésének jelentős állomása és egyben fontos birtokkorlátozás a *leges Liciniae Sextiae*. A törvény legfontosabb rendelkezései a következők:

- 1. 500 iugerumban maximálják az *ager publicus*ból bérelhető földek nagyságát,
- 2. Az állatok számát 100-ban, kisebb háziállatokból pedig max. 500-ban maximálja az *ager compassus* és a *scriptura* területén is.
- 3. A közföldek birtoklóinak előírja szabad statusú munkaerő alkalmazását is.

E három rendelkezés egymástól eltérő gazdasági fejlettségre jellemző állapotot jellemez, ugyanis az 500 iugerum, mint a közföldekből bérelt földek területe a keletkezési időpontra a 367-es időpontot valószínűsíti. Az állam területe ugyanis ebben az időpontban még lehetővé tette, hogy ez a birtokmaximum még nem sok ember megélhetését veszélyeztette. Így Vanèura feltételezte, hogy a törvény valóban ie. 367-ben keletkezett.¹⁰ A rendelkezés második része is ezt az időpontot valószínűsítette. A 100 db állat szintén egy gyengén fejlett kereskedelmet jellemez.

A rendelkezés harmadik része azonban jellegzetesen az irányban hat- ami miatt Niese kérdésessé tette e törvény keletkezésének időpontját. A 4. század elején a termelés zömében a herediumok és a bérelt földek területén, zömében a római polgárok munkaerejére irányul, és a rabszolgák száma olyan csekély, hogy egyáltalán nem indikálja a szabad rétegek munkanélküliségét. Ez volt a fő kiindulópont, amire alapozva Niese a Gracchusokét közvetlenül megelőző időre tette a törvény keletkezését. Hivatkozik Appianus tudósítására - ahol a törvény keletkezését arra az időre teszi, mikor már egész Itália római fennhatóság alatt állott. Ezeket az ellentmondásokat azonban csak akkor lehetne feloldani, ha a földtörvényt a Gracchusok fellépéséig felújították volna, erre azonban nincs adat.¹¹

II.2.3 A földek helyzete a késői köztársaság korában

A Licinius-Sextius féle reformok elemzése kapcsán elemzettek kapcsán már megemlígeztem azokat a társadalmi változásokat, amelyek a földek használatának megváltozását eredményezték a köztársaság késői századaiban. Ebben az időben indul meg Róma államának gyors ütemű terjeszkedése. A hagyományok tiszteletén alapuló római jog formulái ebben az időben fejlődnek ki. A praetor peregrinus jogfejlesztő

⁸ SZÁSZ 1935 15-17.o

⁹ CSIZMADIA - KOVÁCS - ASZTALOS: Magyar állam és jogtörténet Tankönyvkiadó Bp. 1974 48-52.o 388p

¹⁰ SZÁSZ 1935 23.o

¹¹ NIESE : Das sogenannte Licinisch -Sextische Ackergesetz Hermes XXIII. 1888 410-423.l

tevékenységének eredményeként a római jog is követi a kereskedelem nagymértékű fejlődését, ami maga után vonta a magánjog egyik alapját jelentő földhasználati és tulajdoni – és ennek folyományaként a közjogi viszonyok változását is.

Az állam terjeszkedésével egyre nagyobb területek kerültek a római állam tulajdonába, amelyet azonban a család és néhány kliens munkaerejére alapozott gazdálkodási módszerrel egyre kevésbé lehetett megművelni. Ebben az időben már elvált egymástól a munka irányításának és végzésének folyamata. A gazdaság irányítása az a feladat, amit egy jó összeköttetéssel rendelkező patríciusú származású pater familias a kötelezettségének érez. A hódítások hatására nagy tömegben jelentkezik Róma piacán az állami hódítások élő gyümölcseként a rabszolga munkaerő, akiket ebben az időben elhasználható szerszámként tekintenek, és a latifundiumok irányításáról könyvet író Cato is a munkaerejük maximális mértékű kihasználását preferálja.

Az új típusú gazdálkodás legnagyobb előnye, hogy a munkák konkrét irányítását, az egyes munkafázisok ellenőrzését is a jobb gazdasági érzékkel rendelkező rabszolgák végzik. A latifundiumokon specializálódnak az egyes munkafolyamatok. A rabszolgák számának tömeges emelkedésével azonban megoldódnak az okkupált földek művelésének problémái, és e gazdálkodási mód jóval nagyobb profitja egyre inkább ellehetetleníti a befektetni nem képes, alacsonyabb cenzusba tartozó termelők helyzetét. A kereskedelem fejlődését, az állami bevételek emelkedésével egyre inkább elősegítették az állami megrendelések. Az itáliai gabonatermés- a félsziget domborzati adottságából adódóan – jobban ki van téve a kedvezőtlen időjárási körülményeknek, ezért az állam sokszor kényszerült a provinciákból származó gabona behozatalára.¹²

A kereskedelem fejlődése a földnek az állam életében betöltött elsődleges szerepét megváltoztatta. A minimális mértékű vectigal megfizetése általános állampolgári kötelezettséggé vált, és nem függött az állami földek birtoklásától és hozamától. Ezért az állami földek bérletéhez kötődő *“iure honorarior possessio”* tulajdonszerű helyzetté változott, ugyanis a rendszeres földbért fizetők ezeknek a földeknek bérleti jogát átöröközhették gyermekeikre, és ezt a bérleti jogot megterhelhették, sőt értékesíthették is. De a köztársaság végéig megmaradt a polgárok földbérfizetési kötelezettsége, ugyanis a cenzusból való törlés- és a polgárjog elvesztésének jogkövetkezményeit eredményezheti ennek elmaradása.

¹² Jellegzetes példa erre a második pun háborúkat követő magas gabonaárak letörésére tett állami intézkedések rendszere. A háborúk zömével Itália területén folytak, ami sokszor lehetetlenné tette a gazdálkodást. A több évig elhanyagolt földek azonban nehezen voltak újra bevonhatók a termelésbe. A termőterületek csökkenése magas gabonaárakat indukált, amit az állam Szicíliából származó gabonaimporttal törte le. Az eredményes állami beavatkozás a hatalom mindenkorinak egyik legfontosabb kötelességévé tette az állam elesetteiről való minimális gondoskodást. E gondoskodást teljesítő hivatalnokok természetesen bírták a szegényebb néprétegek szimpátiáját, ezért szerepelt az Caesar elképzelései között a gabonatermeléséről híres Egyiptom elfoglalása

A közföldeket bérlő, földjén maga dolgozó polgár egyre kevésbé tudott alkalmazkodni az új szervezeti feltételekhez. A közföldek növekedéséből nem részesedtek, ugyanis azokat a magasabb vagyoni cenzusba tartozók szerezték meg. Mivel azonban polgár volt, katonáskodási kötelezettséggel rendelkezett a kisbirtokos is. E katonáskodásért azonban az államtól nem kapott "fizetést", és a hadizsákmányból való részesedés is a katonai ranggal állt egyenes arányban.¹³ A kiszolgált katona az ősi jogelvek szerint visszatérhetett az eke szarvához, ahol a társadalmi megbecsülésen kívül az anyagi érvényesülés lehetőségei nem voltak. A nyíltabb és kevésbé fárasztó katonaélet után a sovány megélhetést nyújtó néhány iugerum földön való gazdálkodás nagyon megterhelő volt. Sokan megszabadultak birtokaiktól, és azon magisztrátusok irányítására bízták életüket, akiknek a parancsait megszokták a csatamezőn. Így azonban megélhetésük forrását veszítették el azzal, hogy a földükkel együtt polgárjoguk, és katonáskodási kötelezettségük is megszűnt.

A hadra fogható férfiak számának csökkenése azonban a birodalom legfontosabb tartópillérének, a hadseregnek a létét is veszélyeztette. Marius az első, aki felismerte, hogy a biztos egzisztenciával rendelkező, jól szervezett hadsereg ütőképesebb. Hadseregreformjának legfontosabb részei :

- a ranghoz kötődően emelkedő zsold bevezetése,

a kötelező idejét leszolgált katonát megélhetését biztosító területű földjuttatásban - colonia – részesítették. Ezek a katonai coloniák a területi elhelyezkedésétől függetlenül a későbbiekben kifejtendő itáliai teleknek (fundus Italicus) minősültek, függetlenül attól, hogy hol helyezkedtek el. Ezzel a területtel mindenképpen megőrzi polgárjogukat, így katonáskodási kötelezettségük alapját is.

II.2.4 A fundus Italicus, mint az egységes polgári földtulajdon alapja

Az itáliai városok meghódítása után Róma a földeket az eredeti tulajdonosok használatában hagyta¹⁴, (más vélemények szerint a teljes tulajdont okkupálta, és azt saját polgári között osztotta szét¹⁵) azonban a tulajdonjogot, mint a római polgárjog egyik összetevőjét *elvette*, meghatározott, de általában hosszú (akár száz évet is elérő) bérleti szerződést kötött a volt tulajdonosokkal, ami után meghatározott évi bér- megfizetésére kötelezték a birtokost. Itt Róma állama volt a foglалó, és ez a foglалás az állami tulajdont -ager publicus – növelte.

¹³ Ezen állítást támasztja alá Sp. Ligustinus életútja, akinek szüleitők örökölt 1 iugerum földjét 8 gyermekére hagyta, míg ő maga családja ellátásáról úgy tudott gondoskodni, hogy a kötelező katonai szolgálat után önkéntesként jelentkezett, és fegyelmével és kitartásával (és 22évi szolgálattal) szerzett magának centurio rangot, és ezzel egyenértékű megfelelő megélhetést- SZÁSZ 1935 36-37.o

¹⁴ SZÁSZ 1935 112-116.o - E nézetet támasztja alá, hogy a vectigal szó használata ebben az időben megváltozik, és a provinciákat vezető proconsulok jelentéseiben, mint bevétel szerepel

¹⁵ E nézetet L: MARTON, VÉCSEY 12-13. p- támasztja alá az az, hogy a római jog a csak a római polgárokkal szemben volt alkalmazható, a provincia polgárai nem rendelkeztek római jogi értelemben jogképességgel, és velük az állam a legritkább esetben szerződött

Az elsajátítás mértéke attól függött, hogy milyen módon ment végbe a foglalás. A két véglet ebben az esetben

- Pergamon - ahol az utolsó hellenisztikus uralkodó végrendeletben hagyta Rómára az országát. Ebben az esetben a az alattvalók használatában maradó földek aránya 2/3 maradt, és 1/3-át sajátította ki a birodalom-
- A másik véglet Bruttium városa volt, aki a második pun háborúban végig kitartott Hannibal mellett, ezért socusi státusát elvesztve földjei az "ager publicus"-ba kerültek, lakóit pedig az állam szolgálainak nyílvánították.¹⁶

A területi hódítások hatására létrejön a rokon latin városok számára egy, a *ius Italicum*-tól kedvezőtlenebb, de a peregrinusok városaitól kedvezőbb jogosultsággal rendelkeztek. Bár telek- és földadót kellett fizetniük, mentesültek a katonák beszállásolásának kötelezettsége alól, és a katonasághoz kötődő fuvarozási kötelezettségektől. Rendelkeztek azonban a "*ius commercium*", ami a kereskedelmből történő ingó tulajdonszerzést engedélyezett. E jogosultság bővült ki a későbbiekben jelzettek szerint *ius Italicum*-má. A latin jog, mint kiváltság csak az i.sz. 215-ben kelt *Lex Antoniana* elfogadásáig élt, megkönnyítve ezzel az ilyen jogot szerzett tartományi városok helyzetét.¹⁷

A köztulajdon szabályozása Itália területén a köztársaság utolsó századaiban megváltozik.

Róma területét kiterjesztik egész Itáliára, ezért a *ius Italicum*, mint a földek birtoklását biztosító jogosítvány kiterjeszti az *ager Romanus* fogalmát. Ezek után az Itáliában sajátjaként földet birtoklókat kviritár tulajdonosként ismerik el, megszüntetve ezzel a *vectigal* (itt már provinciái földadóként használva) fizetésének kötelezettségét.¹⁸

Ebben az időben már jelentkeztek a köztársaság olyan válságjelei, amelyek a római polgárjog tényleges gyakorlását lehetetlenné tették, ugyanis a Rómától való nagy távolság amúgy is lehetetlenné tette volna a comitiakon való tényleges résztvételt.

II.3 A tartományi telkekre vonatkozó szabályozás áttekintése

II.3.1 A fundi provinciales kialakulása

Az állami földekért való földbér-adó fizetésének Itáliában kialakult kötelezettség a további provinciák megszerzésének hatására áttevődött a provinciákra. Az ebben az

¹⁶ SZÁSZ 122-124.o

¹⁷ VÉCSEY Tamás: A római jog külső története és institúciói Bp. Franklin Társulat 1886 624p 71.o 66§

¹⁸ MARTON Géza: A római magánjog elemeinek tankönyve Instit. Bp. Tank.kiadó 1963 316p 132.l. 309.pont

időben kialakult *ius Italicum* már Italia szövetségi statusban lévő polgárai számára engedélyezte a tulajdon megszerzésének képességét, így a földeknél a köztársaság utolsó századában két fajta földről beszélhetünk: a *fundus Italicus*-ról, amely megkapta az *ager Romanus*-ra kifejlesztett adómentesség kiváltságát, és a *fundus provinciales*-ről, amelynek használatáért a birtokos vagy az említett *vectigal*- vagy a provinciákra kivetett földadót- (*stipendium*, *tributum*) fizettek. A provinciák esetében a köztársaság utolsó századaiban ezektől eltérő földhasználati formákkal csak kivételes esetekben találkozunk.¹⁹

A földek után fizetett adó mértéke, és kiszabásának módja is eltérő volt. A principatus korában Octavianus reformjainak hatására a birodalom provinciáit felosztották a princeps, és a köztársasági alkotmányt megváltoztatva megőrző szenátus között.

A szenátusi provinciákban a *fundus provinciales* használata esetében három fontos használati forma szerepe a meghatározó.

1. Az egyik, mikor az állam - jelen esetben a szenátus- a római közföldek használatához hasonlóan örökhaszonbérletbe adja az igénylőnek a földet, *vectigal* fizetése ellenében, a *vectigal* összege egyrészt függött a lentiekben részletezett beszédési formáktól, másrészt a föld minőségétől (*bonitas agrorum*) melyet 5 kategóriába osztottak be.

E használati formának a tényleges megoldása itt a provinciákban azonban eltért a közföldek klasszikus birtokbaadásától. Róma az eredeti provinciái tulajdonosnál hagyta a földeket, és a föld használatának megtartása érdekében adót, és különböző szolgáltatásokat vetett ki az állam (katonák beszállásolása, fuvarozása, ellátása, állam utak javítása). Az adók – fent vázolt földek szerinti elkülönítése megváltozik. A legfőbb különbség Gaius szerint már nem a földek elkülönítésén, hanem azon van, melyik államhatalmi szerv provinciáiból került a kincstárba az adó.²⁰

Gaiussal ellentétben Aurelius Victor: *Eptiome* című művében a provincia helyzetén túl is különbséget tett a két adófajta között: értelmezésében a *stipendium* közvetett adózási rendszert jelentett, ami egy provinciái közösségre egyszer és mindenkorra kivetett adó volt, míg a *tributum* kifejezés az adó közvetlen behajtását jelentette, amelyet az egyes peregrinus termése meghatározott hányadának elvételével az adószedők gyakoroltak.²¹

¹⁹ Erre példa a már említett *ius Italicum*-mal, vagy *ius Latii*-vel rendelkező városok, és a veterán coloniák jogi helyzete.

²⁰ „Iure civili in eadem causa sunt provincialia predia quorum alia stipendiaria, alia tributaria vocamus: stipendiaria sunt, quae propriae populi Romani esse intelleguntur; tributaria sunt ea, quae in his provinciis sunt, quae propriae Caesaris esse creduntur.” „Polgári jog szerint ugyanígy áll a tartományi telekkel, melyek közül némelyiket stipendiáriusoknak, másokat tributáriusoknak nevezünk; stipendiáriusok az olyan tartományokban fekvők, melyeket a római nemzet, tributáriusok ellenben az olyan tartományokban fekvők, melyek a császár tulajdonát képezik.”

²¹ HARMATTA János: A föld jogi helyzete Pannóniában Antik Tanulmányok 1972/1 52-63.o 53.l

Maga az elkülönítés később, mikor a császári és a szenátusi provinciák közti különbségek eltűnnek, ténylegesen is ilyen- az Aurelius által idézet forrásnak megfelelően alakulhat. Ahhoz, hogy egy tartomány megkapja a besorolását, Harmatta János szerint előbb fel kellett mérni pontosan a provincia területét, lakosságának számát, vagyonát, és a lakosság adófizetési szokásait. A felmérés elkészültéig- mely Gallia provincia esetében, Claudius "lioni – táblái" alapján- 30 évig tartott, a frissen meghódított tartományra stipendium szó eredeti jelentését közvetlenül használva- hadisarcot vetettek ki, aminek a provincia teherbíró képességéhez viszonyított aránytalan volta sokszor vezetett provinciai lázadásokhoz.²²

2. A másik típusú föld, mely a provinciák területén előfordult, a *katonai táborok, gyakorlóterek, és a lóállomány legeltetésére szolgáló területek*. A hadsereg érdeke Rómában mindig közérdeknek számított, így akár *ius italicum*-mal rendelkező település belterületét is igénybe vehette – tartósan is – katonai célra. A táborok kialakításánál sokáig- a III. század elejéig nem különítették el területeket a légiók önellátásához szükséges önálló területeket, hanem az ellátást minden *centurio* külön keretből intézte.

3. A harmadik típusú föld a provinciák területén *római közrendűeknek juttatott*, és a különböző – a fentiekben ismertetett jog valamelyikét bíró, és a hozzá tartozó mentességeket élvező telepek jöttek létre. A szakirodalomban komoly viták bontakoztak ki a tekintetben, hogy honnan származott e földek tulajdonjoga. Azért ezt a szót használok, mert katonai coloniák esetében nem volt ritka, hogy a birtokot adományozó *fundus Italicum*-má minősítette a coloniának adott földet, amin létrejöhetett a civiljogi tulajdon. Visszatérve az eredeti problémára, a magyar szerzők nagy része²³ ezeket a császári birtokok szétesztéséből (*adsignatio*) eredezteti, mások, jóórészt a cseh és szlovák szerzők²⁴ az *ager vectigalis* területének csökkentéséből (*exceptio*) eredezteti. A kiszolgált katonák területeiből alakult ki az a rabszolgatartó nagybirtok, ami a második század elejére meghatározza a termelés kereteit.

II.3.2 Az *ager vectigalis* jogi lényege

- A kialakuló *ager vectigalis* sok szempontból a tulajdonhoz hasonló helyzetet teremtett, és sok, a mai napig élő jogintézménynek ez volt az alapja. Erre jellegzetes példa az elbirtoklás (*Praescriptio longi temporis*) kialakulása. Itt a provinciai telkeknél alakult ki az a helyzet, hogy a ki a földet 10, illetve 20 évig a birtokában tartotta, ez idő letelte után védelmet kapott az általa művelt terület tényleges használatában, ha az eredeti tulajdonos *utilis rei vindicatio*-t

²² MOMMSEN : *Römisches Staatsrecht* II. Bd. Abt. Leipzig 1887 1095.1

²³ VISKY Károly: *A ius Italicum és Pannónia* Antik Tanulmányok 1963/10 191-198.o
hasonlóan Alföldy Géza: *Municipiális középirtokok Aquincum környékén* Antik Tanulmányok 1959/6. 19-25.o

²⁴ VACURA és TERMAN álláspontja

nem érvényesített a meghatározott elévülési időn belül. Ha érvényesített, viszontkeresetnek volt tekinthető a fent említett kifogás²⁵

- Az előbbi forrás másik jellegzetes, már családjogi vonatkozása, hogy a tartományi telekre nem vonatkozik az itáliai telekre a Lex Iulia de adulteriis coercendis által elrendelt elidegítési tilalom, tehát lehet hozomány tárgya²⁶
- A gyümölcsöztetésnél az ager vectigalis birtokosa elválással szerez tulajdont²⁷
- Szolgalmi joggal megterhelt ager vectigalis értékesíthető, szolgalmi jogosult tartományi telek birtokosa jogát *utilis petitio*val érvényesítheti²⁸
- A tartományi telek zálogba adható volt.²⁹ Konkrét eset Scaevola-tól – ha a vectigalis nem fizeti a bért, de a földet zálogba adja, a zálog fennmarad, ha a zálogba vevő kifizeti a vectigalt, ha nem fizeti meg, a zálogjog megszűnik, a föld pedig visszakérül eredeti tulajdonosához.
- A vectigalis földek elidegenítését, és elajándékozását a 111. évi lex agraria még kifejezetten tiltotta, de a tényleges helyzet nem ez volt. Ajándékozás esetén a tributum megfizetése az ajándékozót terhelte, ha más tulajdonán állt fenn ez a helyzet, a birtoklás joga szintén értékesíthető volt, de a földre igényt tartó tulajdonos igénye megelőzi a vevőét³⁰
- A tartományi telek örökölhető volt, de a meg nem fizetett tributum, vagy stipendium is része a hagyatékknak, mint teher³¹
- A tartományi telek birtokosát megillette az adójövedelem biztosítására a közérdekű védelem (*interdictum de loco publico fruendo*), ezen felül dologi jellegű keresettel rendelkezett, akár a tulajdonossal szemben is
- Az ingatlan, ha az tartományi telek volt, csak kivételes, célszerűségi szempontokkal indokoltan volt megosztható³²

Összefoglalva tehát: a tartományi telken majdnem minden, a tulajdonhoz kapcsolódó lehetőség biztosított volt, azonban mint a fenti példák is mutatják, mindig alá van rendelve a tulajdonos állam adóhoz való jogának. E cizellált jogi rendezés

²⁵ FÖLDI –HAMZA: A római jog története és institúciói Nemzeti Tankönyvkiadó Bp. 1996 686p 320-321.o

²⁶ u,a : Földi - Hamza Bp 1996 153.o

²⁷ 111. évi lex agraria 82. p.

²⁸ GAIUS 2.31

²⁹ D. 13. 7. 16

³⁰ D.49 .14. 36 és D. 21.2. 6

³¹ D. 18.4.2.16

³² D. 10.3.7, illetve D. 10.2. 10

azonban megszűnik, és a tartományi és itáliai telek közötti különbség is eltűnik, mikor Diocletianus a fundus Italicum-ot is megadóztatta.³³

II.3.3 A tartományi és itáliai telek helyzete a dominatus korában

A jogi különbségek eltűnésével tehát az adó kategóriák szerinti különbséggé változott a stipendiarium és a tributum közötti különbség. A fejlettebb keleti területeken, több évszázada adózó lakosság egy összegben, saját maga beszedve adózhatott, míg nyugaton ez minden egyes termelőtől- a fejletlenebb viszonyokat is tükrözve minden egyes letelepedett termelőtől az ellenőrzött termés meghatározott hányadát szedték be.

A két terület közötti fő különbség, hogy a feudális viszonyok megjelenésével keleten a császár közvetlenül adsignatio jogosultságát, és megjelent a birtok visszavonásának kategóriája. Nyugaton ezek a viszonyok más alapon és évszázadokkal később jönnek lére.

A gazdasági visszaeséssel együtt a birodalom mindkét részén meginduló, és uralkodóvá váló colonus-rendszer első éveiben a letelepedő colonusra is vonatkoznak a vectigalis földek birtokosának jogai: az idézett esetekben többször említek olyan tulajdonosi jogosultságokat, amelyeket csak teljesen szabad személyként lehet csak gyakorolni (pld: előbérleti és elővásárlási jog). Később megváltozik a jogosultságok elosztása: az elidegenítés, mint termelői jogosultság megszűnik, a colonusok röghöz kötésével pedig a személyes szabad statusukat határozza meg az a föld, melynek művelésére- ezzel együtt használatára szerződtek. Ezzel megvalósul a klasszikus római jogban még élesen elkülönülő különbségek összemosása magánjog és a közjog között. A birtokméretek ismét csökkennek, de a tulajdonos nem végez termelőmunkát, csak képviseli az állam felé colonusai érdekeit, kvázi védelmet gyakorol a termelőmunkát végzők felett. Ismét a kisbirtok lesz a termelés meghatározó egysége, a meghatározó termelő- az állam alapja pedig az alávetett, félszabad állapotú colonus, libertinus. A tulajdonos elveszti tulajdona feletti használati jogát, és a fizetendő bérleti díjban, vagy áruban mutatkozik meg gyümölcsöztetési joga. A rendelkezési jog megmarad, de a röghöz kötött colonust is "elidegeníti" földjével együtt. Ezekkel a lépésekkel a IV. század elejére megteremtődnek azok az alapok, amelyeket összeolvastva a bevándorló szláv és germán népek államirányító szokásaival (hűbéri lánc, kettős földtulajdon) a colonian alapuló „haszonbérleti rendszeren” keresztül kialakul a Római Birodalom és a római jog romjain a feudális földtulajdon.

³³ HARMATTA 1972. 59.o

III.A középkori földtulajdon és földhasználat

III.1 A középkori földtulajdoni és földhasználati rendszer kialakulása

A középkori feudális társadalom részben továbblépést, részben visszalépést jelent az V. században felbomlott Római Birodalom társadalmi-gazdasági berendezkedéséhez képest. A nagy latifundiumokon a rabszolgamunkát felváltó kolonátus-rendszer, illetőleg a földhasználatnak a tulajdonos részéről, bizonyos szolgáltatások ellenében, a kolonus kezébe adása összefügg a római jogi colonia intézményével, amely a feudális hűbéri, majd pedig a fennálló modern haszonbérlet elődje.

A haszonbérlet, vagyis a colonia ugyanis a római jogban elkülönült a locatio conductio mindkét formájától- a rei- vagyis a dologbérlettől, és az operárumtól (munkabérlettől egyaránt) E folyamat részletes leírásának dokumentuma Max Weber által 1891-ben először, majd 1896-ban ismételtelen megjelentetett „Die Römische Agrargeschichte in ihrer Bedeutung für das Staats – und Privatrecht” című munka, amely részben római auktorok, részben a kor meghatározó romanistái- Mommsen, Erman, Rodbertus, Dernburg, Leitz, Mayer- munkái nyomán mutatja be a római jogrendszer kialakulását, valamint alapstruktúráinak: a földfoglalásnak, tulajdonnak, használatba vételnek, a traditio, valamint a colonia megváltozásának jogi lényegét.

A népvándorlás hullámjainak lecsillapodásával létrejött feudális államban a lépcsőzetes hűbéri földtulajdon és földhasználat rendszerének a kialakulásához vezetett. Ez a folyamat *kettős társadalmi hatás eredménye*. Az egyik hatás a leigázott és magasabb kultúrát képviselő „bennszülött” népek társadalom-gazdasági és kultúrformáinak a továbbélése, továbbhatása, míg a másik a leigázó és csak egész *újonnan letelepedett barbár népeknél* a letelepedés folytán kialakulni kezdődő és ezért az előzőek során tárgyaltaknál jóval fejlettebb *„ázsiai termelési mód”, azaz a falu- és a földközösségi rendszer*. Mindkét hatás párhuzamosan, egymásba fonódva élt egészen a középkor végéig egymás mellett. Ennélfogva egy sajátos kettősség alakult ki, melynek fő vonala fokozatosan a feudális társadalom adományozáson nyugvó, lépcsőzetesen lebontott földtulajdoni és földhasználati rendszere, valamint alsó szinten a legalsó köznemessel lezáruló feudális hierarchia lett. Minthogy az adományozási láncolatban szereplő *minden adományozó tulajdonosa maradt az adományozott földnek* (osztott tulajdonjog) ezért földtulajdonosi jogán az adományozó a megadományozottól ellenszolgáltatást, nemes esetében elsősorban katonai és természetbeni, illetőleg pénzbeni adószolgáltatást kapott. A jobbágy a conditio, vagy urbarium alapján a termése egy részének átadásával és munkaszolgáltatással tartozott a hierarchia bármely szintjén elhelyezkedő földesúrnak, de csak neki. A földesúr és hűbérura közötti kapcsolatban a jobbágy nem érintett. Ami a jobbágy helyzetét illeti, ő úgy kerül be ebbe a láncolatba, hogy a latifundium tulajdonosa a népvándorlás viharai elől az egyre zsugorodó Római Birodalom határai közé- vidéki birtokára- húzódik vissza. A colonus pedig saját maga és eddig stipendium, azaz haszonbérlet címen használt gazdasága biztonsága érdekében örömmel rendelte alá magát annak az új tulajdonosnak, aki az új hódító nép fejétől adományként a területet megkapta. Ez a tulajdonos nem minden esetben egyezett meg a római uralom idején szerepet játszó, és irányító tulajdonossal, mert a frank szokásjog szerint a hódító népek a meghódítottak

földjének 2/3-át elkobozták, a megmaradó 1/3-ad területet pedig a behódolt volt római előkelőknek, mint hűbérbirtokot- feudumot juttatták. Ezért gyakoribb volt az a változat, hogy a birtokot királyától megszerző előkelő a római időben keletkezett szerződéseket is örökölve "irányíthatta" birtokát. A colonusok és libertinusok kötelezettsége így fennmaradt, és a tulajdonosváltás a helyzetén lényegesen nem változtatott. A colonus így vált jobbággyá, tartalmilag haszonbérleti helyzetének változatlan maradása mellett.³⁴

III.2 A termőföldek helyzete és osztályozása- a termelés szerkezete a középkorban

III.2.1 A termőföldek osztályozása

A kül- és belterületi elkülönítés mind a magán, mind a közföldek vonatkozásában egészen korán megjelenik. A "*terra firmata*", azaz a házhoz kapcsolódó föld és a "*terra firmata et compestris*", vagyis külsőségi föld egymástól való elkülönítése a XVI. században már a földviszonyok kiinduló fekvésstruktúrája. Az ezt megelőző századokban fokozatosan alakult ki, amely századokkal később az Urbáriumban – miként erről bővebben majd szó esik – mint "intra-, és extra villanum" jelenik meg és napjainkban is tovább él a "*külterület*" és a "*belterület*" elhatárolásaként.

III.2.2 A mezőgazdasági termelés szerkezete a korai középkorban

Azt, hogy ez az alapvető ingatlanjogi elhatárolás mennyire megvolt már a civilizáció és a letelepedés kezdetén lévő társadalmakban, valamint a Kárpát-medencében a magyar államszerveződést követő első században, Láng Jánosnak "Az ős társadalmakról" széles körű etnográfiai kutatásokon alapuló munkája, valamint Domanovszkynak a koraközépkor magyar társadalomgazdaságára irányuló kutatásai mutatják ki. E társadalmak a földművelést a termelés egy formájaként tartották számon, és bár jelntős, Levédiától visszavezethető termelési hagyományokkal rendelkeztek, ebben a korban még a termelés szerkezetét a vad talajváltó rendszer jellemezte. Ezekből kitűnik, hogy az igazi "*animus corporandi*" kezdetben az ingó és az elvihető dolog, főleg a marha, az egyéb állatok, a fegyver, a ruházat és belső berendezésével együtt a sátor, valamint a szállítóeszközök, vagyis a kocsi és a szekér volt, mivel ezeket a tulajdonosuk magával tudta vinni. Az átmenetileg művelésbe vont földet a vándorlás során el kellett hagyni. Az ebből eredő megkülönböztetés tovább élt és szokásjoggá erősödött az állandó letelepedést követően is. Megerősíteni látszik ezt a nézetet Szent László Domanovszky által feldolgozott I. törvénye, mely az olyan falvaknak a templom közelébe történő "*visszatelepítését*" parancsolta meg, amelyeknek lakossága "*fölszántott földdarab kimerülése után a legelő egy részét szántotta fel és sátrait vagy könnyű házait is az új szántók közelébe*" – de a templomtól eltávolodva – "*vitte át*".

³⁴ POLÁNYI Károly: Az archaikus társadalom és gazdasági szemlélet, Gondolat, Bp., 1976.122-125.o 322p

Ezáltal a faluközösség mozgási és földfeltörési köre is behatárolódott. Ezzel vette kezdetét a földnek egy olyan racionális művelése, amely meggátolta vagy legalább is késleltette annak kimerülését. Domanovszky szerint a Dunántúlon letelepedett törzsek a nyugati kalandozásaik során szereztek tapasztalatokat az ottani mezőgazdaságról is.³⁵ Az államszerveződést követően a köznépet e térségében „*sűrűn keletkezett szerzetesi központok*” tanították meg a szakszerű földművelésre. Ezt erősíti meg Györffy György is „István király és műve” c. monográfiájában, amikor kiemeli a kolostoroknak a parasztságot szakszerű földművelésre oktató és „*földre ültető*” szerepét. Ezen kívül a Dunántúlon a rómaiak által a népvándorlás során a Kárpát-medencébe beáramlott népekre átörökölt földkultúra is hatott. Erdély kiemelkedő középkori mezőgazdasági földkultúrájában pedig komoly szerepe lehetett annak, hogy e terület a honfoglalást megelőzően már évszázadokkal előbb ide települt „*fekete magyarok*” (László Gyula), továbbá a Latorc által irányított Kelet-kárpáti szlávok által tartósan művelt volt.

Ez azonban a feudális tulajdoni, gazdasági és politikai hatalmi szerkezetnek csak egyik összetevője. A másik összetevője a népvándorlás kori népek félig felbomló ősközösségi, félig ázsiai termelési módbeli viszonyokat magán viselő társadalmi karaktere, amelyben még meglehetősen erős kapocsként jelentkezik a *gazdasági együttműködési közösség* a tulajdonközösséggel együtt.³⁶ A népvándorlás-korabeli jogkönyvek, a „*Spiegel*”-ek híven mutatják ezt, amelyek kiemelkedő jelentőséget tulajdonítanak a „*Gesamthand*” intézményének. A népvándorlás-korabeli népek egész életét átszövi ez a gazdasági tömörülési forma, még akkor is, ha a római jogi „*societas*”-hoz hasonlóan nem létesít a tagok külön egyéniségét felszívó jogi személyt. De mégis azt eredményezi, hogy az egyesülésen *belül* nem a tagok „külön akarata, hanem az *összesség akarata* uralkodik; a társasági vagyon megszűnik a tagok közös vagyona lenni és a társaság célját szolgáló zárt, külön vagyonná kristályosodik”. Ennél fogva a *Gesamthand* elve mellett a tagokat – szemben a „*societas*”-sal – „még idealiter sem illeti meg a társasági vagyon valamely hányada”. E szervezeti forma kisméretű továbbfejlődési formája található meg a tagok egymás iránti „vak bizalmán alapuló” „*Haus*”-, vagy „*Brotgemeinschaft*”-ban, amely a kapitalista közkereseti társaság elődje lett konstrukcionálisan is, nagyméretű továbbfejlődési formája pedig a középkori *faluközösségben* élt tovább.³⁷

III.2.1 A faluközösség, mint a termelés formája Európa régióiban

Ez a középkori faluközösségi forma Kelet-Európában a már bemutatott ókori előázsiai településközösségek nagycsaládi földközösségi szintjén megmerevedett és individuális földtulajdonná történő átfejlődése nem következett be. Oroszországban e megrekedt fejlődés hatására alakul ki a választott sztaroszta önkormányzati irányítása alatt álló

³⁵ DOMANOVSKY Sándor: Gazdaság és társadalom a középkorban Gondolat Bp. , 1979 40-42.o 370p

³⁶ CSIZMADIA - KOVÁCS - ASZTALOS: Magyar állam és jogtörténet Tankönyvkiadó Bp. 1974 48-52.o 388p

³⁷ STANEK, Imrich: Die Landwirtschaft in Ost und West, Verlag Umler, Stuttgart, 1973.

faluközösségen belül a legidősebb felmenő élő ősapá, azaz vérségi sztarosztja irányítása alatt álló két, vagy három generációt összefogó nagycsaládi földközösség, az *obcsina*. Ez az obcsinarendszer lesz az, amely modellül szolgál a Szovjetunióban egyrészt a magánföldtulajdont tagadó (negligáló) egységes állami földtulajdonnak, földalapnak, másrészt pedig a kolhozszervezés időszakában létrehozott kolhozporta intézményének.

Ebben az alapkonstrukcióban *Nyugat-Európában* azonban az adományozott földtulajdon bár *főtulajdonra* és *altulajdonra*, sőt *főtulajdonok* és *altulajdonok* egész láncolatára bomlott, a *földhasználat* mégis alapvetően *egyéni* volt, ugyanígy az érte járó szolgáltatási terhek is. A tulajdon, ami római jogban egységes egészként jelent meg megváltozott. A középkori tulajdonfogalmat Bartolus Saxoferrato(1313-1357), a híres bolognai kommentátor iskola egyik jeles tagja így fogalmazza meg: "jog a testi dolgokkal való teljes rendelkezésre, amennyiben a törvény nem korlátozza." A termőföld- amely testi dolognak nem minősül, nem lehetett tehát a tulajdonjog tárgya. Ezt a megállapítást az is alátámasztja, hogy A hűbéres és a hűbérúr "tulajdona" azonban jelentősen elkülönül egymástól. A legfőbb hűbéres "tulajdona" a földekkel való rendelkezés jogára terjed ki- *dominium directum*- amely azonban szintén nem korlátlan, mert az uralkodó a hűbéres család kihalásával ráháramló vagyont köteles ismét dominiumba adni. A lánc középső tagjai azon földjeiken, melyeket jobbágyok használatába adnak a hasznosítás jogával -*dominium utile*- bírnak, míg azokon a földeken, melyeket maguk is továbbadnak hűbéreseiknek, *domonium directum*mal. A hűbéri lánc utolsó tagja így logikusan földjei hasznosítási jogával - *dominium utile* rendelkezik. Később, a tulajdonviszonyok fellazulása idején, a 14.-15. századi Európában a tulajdonszerű örökhaszonbérleti és örökbérleti viszonyokban is alkalmazzák a tulajdon hasznosítási jogát, erre a jogviszonyra azonban - a csonka tulajdon-pothier *propriété imparfaite*- megjelölést használták.³⁸ A földesúri és a jobbágyi földbirtoklás között az a hasonlóság, illetve egyezőség, hogy mindkettő fölött birtoklási hatalom létezik, csak hogy míg a földesúri birtok birtokosa felett nemcsak birtokosi (mai fogalommal precízen quasi tulajdonosi) hatalom van, hanem alatta olyan tőle származtatott birtoklás is, amely felett neki van hatalma, míg a jobbágy alatt ilyen nincs. Jogdogmatikailag a kettő között ez a leglényegesebb különbség. Az egyezőségnek és a különbségnek ez a szintézise az a jogdogmatikai hasonlóság, amelyben a közjogi és a magánjogi elem egyesül és amely a kapitalizmus hajnalán a római jog recepciója folytán újból szétválík, közjogi oldalon az állam belső szuverenitási körébe tartozva nemzeti vagyonként, míg magánjogi oldalon az állam alá tartozó minden más jogalannal szemben a tulajdonos vagy más jogcímen birtokló abszolút dologi jogaként. A faluközösségek esetében, mivel azok jelentős mértékben az ázsiai termelési mód hagyományait viselték magukon, e jellemvonások nem érvényesülhettek ilyen tisztán. Annálfogva ugyanis, hogy a faluközösségeken belül a földközösség érvényesült, a földet megművelő paraszt, nemes, szabados és jobbágy egyaránt, de még a földesúr is tulajdonképpen *kettős függőségben* állt. Így minden földtulajdonos és földhasználó a feudális *hierarchia magasabb fokán álló hűbérúrtól* kapott földje tekintetében az adományozóval állott függőségben, a falu közös

³⁸ ZLINSZKY János: A római jog továbbélése Bp., 1997 Iustum, aequum, salutare 18.o 41p

birtokában neki jutó földrész használatáért pedig a *faluközösségtől* függött.³⁹ E középkori földközösség – Szabó Imre helytálló megállapítása szerint – nem termelési, hanem olyan birtokjogi-birtoklási szerkezet, amely a földközösség tagjainak a viszonyát a birtok közössége alapján rendezi. A tulajdonviszonyok alapja itt tehát – ellentétben az ókori archaikus társadalmakkal – már formálisan sem a szakrális-kultikus közösség, hanem már egyértelműen és nyíltan a földközösség volt. A faluközösségben történő földhasználati részvétel az ókori *“ager publicus”* már leírt *“privát”* módjával egyezett, mert ez felelt meg a még alig letelepedett hódító barbár népek adott társadalmi-gazdálkodási szintjének.⁴⁰ Ez a forma viszont az áruforgalom nagyméretű visszaesése miatt kialakult zárt faluközösségi rendszer következtében tartóssá vált, ami csak a XVIII. században számolódott fel általános jelleggel, akkor is azonban közhatalmi beavatkozással, mivel a kapitalista egyéni birtok felé történő haladásnak akadályává vált. Skandináviában viszont még ma is töretlenül megtalálható a *rétosztás* formájában.

III. 3 A közös munka és a közös földhasználat az érett középkor Európájában

A faluközösség rendszerében a földközösség tagjai a szántóterületeket egyénileg tartották birtokukban, míg a legelők, rétek, erdők és halászó vizek használata közös birtoklás mellett történt. A szántóterületek megszerzésére vagy szabadfoglalás útján, vagy periodikus, évenkénti újraelosztás mellett került sor. Szabad foglalás esetén sem uratlan dolgot foglaltak azonban el, hanem csak a falu birtokát és éppen ezért az *“ager publicus”*-ból foglalo római polgárhoz hasonlóan csak a faluközösség tagját illette meg a földfoglalás joga. A települések létszámának a növekedésével fokozatosan korlátozódott a foglalható földek területének nagysága, majd az *“occupatio”* intézményét teljesen *háttérbe szorítja a periodikus újraelosztás* rendszere, mely igen gyakran szokásjogilag lefektetett *nyomásos művelési rendszerrel és nyomáskényszerrel* párosult. Először a kétnyomású vetésforgó alakult ki, legelterjedtebb azonban a *háromnyomásos vetésforgórendszer* volt. Ennek figyelembevételével a gazdák földjeiket három részre voltak kötelesek felosztani és évenkénti forgással egyikben őszi, a másikon tavaszi vetésű növényeket termesztettek, míg a harmadikat műveletlenül hagyva pihentették. Ebben a bevált rendszerben megtalálható a *földeken az ősi önkormányzat intézménye*, amelyhez kapcsolódva a közös rét- és legelőhasználat szigorú községi szabályai az *erdőhasználattal* kapcsolatos előírásokkal egybekötve (vadászat, fakitermelés) a *környezetvédelem csiráit* is magába foglalják. Ez alól a rendszer alól a *földesúr sem vonhatta ki magát*. Az osztás alkalmával ő maga is jobbágysai sorában kapta meg részét a közös földből. A felosztásra nem került legelő-, rét-, erdő- és halászati területeket szabadon használhatták a faluközösség tagjai, jobbágysai, nem jobbágysai és a földesúr is egyaránt. Ez a rét- és legelőterületekre,

³⁹ MAGYARORSZÁG történeti kronológiája, (Főszerk.: Benda Kálmán) Akadémiai Kiadó, Bp., 1965. II. kötet.

⁴⁰ SZABÓ Imre: Jobbágysai – parasztsai, (Értekezések a magyar parasztsai történetéből.) Akad. Kiadó, Bp., 1976.

valamint a vizekre korlátlanul érvényesült, az erdőterületekből azonban egyes részeket a földesurak már korán elzártak a közös használat elől. Mint ahogy a feudális főurak ellen a nemesség rendi szervezkedése az uralkodó, ugyanígy az adott terület földesurával szemben a *falusi földközösség a parasztság* jogainak és ellenállásának a *fedezéke* lett, mely továbbfejlesztette a paraszti öntevékenység érvényesülését.⁴¹ Ez jelentősen kihatott a különböző *munkatársulások* megjelenésére, amelyekre elsősorban azért volt szükség, mivel az akkori földműves a mezőgazdasági termelőeszközök kezdetleges volta miatt "nehezen tudott megbirkózni a kezén túlnövő munkát kiváltó feladatokkal". Ez szükségszerűen az erők egyesítéséhez, a "falukisebb köreinek társas viszonyba lépéséhez", a falu munkaszervezeti rendszerére egészen a legutóbbi időkig annyira jellemző *kalákarendszerek* kialakulásához vezetett, amely formák kisegítő jelleggel még ma is hatnak a mezőgazdasági termelőszövetkezetek munkaszervezeti rendszerére, az időszakos munkák kisparaszti, kaláka jellegű elvégzésének és a földterület egyéni, csoportos művelésbe vállalása terén. Az ilyen kiscsoportok kialakulása "a feudalizmus kötelékeivel összefonódott" faluközösség kedvező táptalaja volt. E társulási formák között a leggyakoribbak a *szántótársulások* és az ún. "ekeközösségek" voltak, mivel egy-egy nehéz eke húzásához általában 8-10 ökör kellett, egy-egy jobbágy viszont egy-két ökörmél többel nem rendelkezett, de ugyanígy a jobbágyfelszabadítás után az általános kisparaszti gazdaságok sem. A jobbágyrendszerben egyenesen maga a földesúri hatalomnak a jobbágyokkal szemben támasztott igénye követelte meg a munkák társítását. Az előírt szolgáltatások gyakran ugyanis nem az egyes jobbágyokat külön, hanem 2-3 jobbágyot együttesen terhelték. Ezek a rugalmas munkatársulások ezáltal nagymértékben megkönnyítették a faluközösség munkáját, erősítették a falu gazdasági egybetartozását, ami jelentősen rányomta bélyegét a falusi önkormányzat arculatára.⁴²

III.3.1 A falu önkormányzati és igazgatási szervei

A faluközösség feladatait a falu önkormányzata hajtotta végre, feje a falu bírása, a villicus volt, aki nagyobb községekben az esküdtekből álló tanácsal, a földesúr által szentesített faluszkás, illetőleg a földesúr által a szokás alapulvételével kiadott "falutörvény" alapján intézte a faluközösség és tagjainak ügyeit. A bíró és az esküdtekből álló tanács minden külső megkötés, vagy befolyás nélkül mondott ítéletet az illető községben élő jog szerint. A bíróból és az esküdtek tanácsából álló "faluszéke" testesítette meg a falu önkormányzatát, mely bíraskodásból és a belső élet igazgatásából állott.

Az igazgatási feladatok meglehetősen sokrétűek voltak, és a következő főbb területekre terjedtek ki:

⁴¹ SIMONFFY Endre: A parasztföld és a tagosítás, in: A parasztság Magyarországon

⁴² PRUGBERGER Tamás: A gazdasági szervezetek szabályozásának jogrendszeretagozódási kérdéseiről SZKI 133 Bp., 1978 14-16.o

- a) a falu javainak gondozása és óvása,
- b) nyomásos művelési rendszerben élő falvak esetében a nyomások vetésforgó-beosztása, az egyes táblák művelésbe fogása, a szántótáblák évenként kitűzése, a parcellák közötti rendezettség fenntartása,
- c) pásztortartás útján a közös legelőre kihajtott állatok őrzésének a megszervezése, valamint a nyájakkal összefüggésben a tulajdonosok között időnként felmerült belviszályok és más problémák elrendezése,
- d) a földesúr részére teljesített pénz-, és természetbeni szolgáltatások egyénekre történő lebontása,
- e) végül pedig a faluban a békesség fenntartásának a biztosítása, amihez tartozott maga a bíraskodás is.

Már itt érdemes megjegyezni, hogy a falusi közigazgatás feladatai a földesurat érintők kivételével szinte napjainkig változatlanul megmaradtak. E téren a kapitalizmus nem hozott változást, mivel a kapitalizmusra annyira jellemző egyéni ambíció nem tudta szétfeszíteni a faluközösség zárt rendszerét. Erre utal a város és a falu között a kapitalista társadalom történetében mindvégig fennállott nagymértékű különbség. Kapitalista viszonyok között ezen a gépesítésnek a mezőgazdaságban történő elterjedése hoz fokozatosan változást, míg a szocialista államok többségében ezenkívül a kollektív szövetkezeti mezőgazdasági termelésre történt áttérés is. Ezek a feladatok viszont mindig is annyira faluközösségi voltak, hogy a „szocialista” időszakban a közép-kelet-európai társadalom kollektív szövetkezeti gazdálkodást folytató falvaiban a termelőszövetkezetek vették át e feladatok jelentős részét a helyi közigazgatástól.

Visszatérve ezután a témánk szempontjából nagyon is fontos párhuzamba állításról a középkori falura, a „*falú széke*” felett az *úri széke* állott. A falu széke a földesúr által kiadott falutörvényt alkalmazta a már említettek szerint. A falu bíróját is a község a földesúr jelöltjei közül választotta meg. A faluközösség és annak önkormányzata tehát beleilleszkedett a feudális társadalom általános „*vazallus*” rendszerébe, annak mintegy a függvénye volt. A falu jogállását a földesúr irányában a kettőjük közötti megállapodások rögzítették. A jog ebben az állapotában teljesen partikuláris. A legfőbb földesúr, azaz az uralkodó által kiadott törvények (rendeletek és pátensek) és az országos szokásjog mellett ott állott az egyes földesuraknak a saját területükre érvényes és az általuk szentesített helyi szokás, beleértve a falutörvényeket is. Ebben a rendszerben pedig a falu széke az úriszékhöz viszonyítva az elsőbíróság szerepét töltötte be.⁴³

III.3.2 Társadalmi változások hatása a falu szervezésére

Az ázsiai termelési mód állapotához hasonlóan látszólag stagnáló középkori falu társadalma azonban korántsem volt olyan mozdulatlan. A *faluközösségek lakosságán belül* jelentős társadalmi *differentiálódás* állott elő az idők folyamán. Kialakul a jobbágyságon belül egy anyagilag tehető *gazdag parasztréteg*, míg mások

⁴³ NIEDERHAUSER Emil: A parasztság Európában, in: A parasztság Magyarországon. (Szerk.: Szabó Imre); Akadémiai Kiadó, Bp., 1965. II. kötet. 116-118.o

egyszerű *telkes jobbágyságok* maradnak, mások pedig a föld és ház nélküli *zsellérsorba* süllyednek. Ezen túlmenően a jobbágyságon belül megjelent és egyre jobban kivált abból a tőkeerős és mozgékony, országot járó ún. „*vásáros jobbágyság*”, amely egyre inkább vállalkozóvá válik, mintsem földművessé. Az ún. vásáros jobbágyságok többnyire a jobbágycsaládok azon tagjai közül kerülnek ki, akiknek az osztás során már nem jut föld, vagy többi testvérük javára lemondanak arról az öröklés megnyílása után.⁴⁴

Ez a folyamat azonban nem csak a városok kialakulását, hanem a mezőgazdasági termelés szerkezetét is megváltoztatta. Nyugat-Európában a vásáros jobbágyság tevékenysége nyomán megkezdődik a mezőgazdasági termékek bevonása a „piacra”. Az egyre tekintélyesebb, és megerősödő gazdag parasztréteg kivonja magát a faluközösség mindaddig jól működő irányítása alól, arra törekszik, hogy megtermelt áruját maga értékesítse, szolgáltatásait ne természetben, hanem pénzben fizesse, és ne függjön a nyomáskényszer hatására a közösségtől. A 14-15. században ez a folyamat Angliában és Franciaországban a földközösségi rendszer teljes széteséséhez vezet, a megkötött bérleti szerződésekben a fél a telkes jobbágyság, és a földesúr lesz. A mezőgazdasági kultúra fejlődése - szőlő, bor, kertészet - magasabb jövedelmet ígért, és a 15. század közepére ez a rendszer vált uralkodóvá Nyugat-Európában.

A vásáros jobbágyság kapott ellenértéken inkább telket vásárolnak a városban, a vásár telephelyén és ott telepednek le. Így alakulnak ki a vásár utak kereszteződésénél az egyre sűrűbb népességűvé váló városok, amelynek kezdeti, szintén többnyire úriszéknek alávetett falusi jellegű önkormányzata a királynak alávetett privilegizált városi önkormányzattá fejlődik ki. Olyan városi önkormányzattá, amely a vásár és a céhszervezet irányításán felül a település tipographikus (helyrajzi) telek és épület-elhelyezési rendjét is irányítja. Ennek során kijelölte a város határait és falait védőbástyaival együtt, a piactér és a belső közlekedési utak helyét, valamint kijelölte azok körét, akik a város falain belül szerezhettek telket és telepedhettek le, és meghatározta azt a kevésbé kedvezményezett réteget, amelynek letelepedési és telekszervezési lehetőséget csak a város falain kívül adott. Így alakultak ki a kapun kívül azok az elővárosok a központi városmag körül, amelyek idővel összeolvadtak egymással és a városmaggal (utóbbival a falak lebontása után). Egyúttal itt és ekkor már megjelenik a városi igazgatás telekrendezési és építésrendészeti funkciója, amit részben a városon belüli gazdaságos helykihasználás, valamint a tűz-, és járványveszély elleni védekezés indokol. Igaz, az itt említett ellentétes irányú szempontok nehezen voltak összehangolhatók. Az adózással kis telekkialakításra történő ösztönzést ezért volt hivatott ellensúlyozni a városi rendeletben előírt tűzfalépítési kötelezettség.

Így lépi túl a feudális társadalom objektív szükségszerűségéből szinte észrevétlenül és tudattalanul saját magát, biztosítva azt, hogy a *feudum* rendszere – ellentétben az ókori közel-keleti-ázsiai termelési módjának társadalmaival – ne merevedjen meg, hanem ahhoz viszonyítva egy már fejlettebb, az áruforgalmat és a városrendezést is már jól ismert római múlt után, utat nyisson egy nyílt társadalmi formának, a kapitalista fejlődésnek.

⁴⁴ OROSZ Imre: A parasztbirtok differenciálódása és kisajátítás, in: A p. Magyarországon. II. köt. Gondolat 1973